

ԱՐԱ ԽՁՄԱԼՅԱՆ

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆՈՒՄ. ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ

Հիմնադրման օրվանից Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում առաջնահերթ կարևորություն է տրվել ու տրվում բացառիկ ձեռագրական ժառանգության պահպանման և համալրման, դրա ցուցակագրման խնդիրներին: Տարիներ շարունակ հայագիտական միտքը հետազոտել է մեզ ավանդված ձեռագիր արժեքները կազմվել են քննական բնագրեր ու ձեռագրացուցակներ, գրչության կենտրոնների քարտեզներ, ուսումնասիրվել են հայ մանրանկարչության, մատյանների կազմերի ու հիմքերի գեղարվեստական և տեխնիկական առանձնահատկությունները, ու այս ամենին, եթե կարելի է ասել, համաշափ շիեղել արխիվային գործի զարգացումը: Այս մասին մանրամասն խոսելու առիթ ունեցել ենք նախորդ մեր հոդվածում (տե՛ս «Արխիվային գործի արդիականացման խնդիրները Մատենադարանում», «Մատենագարան» Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի հիմնադրման հիսնամյակին նվիրված գիտաժողովի թեզիսներ, Եր., Նաիրի, 2009, էջ 64-73):

Բարեբախտաբար, ձեռագիր մատյանների և արխիվային փաստաթղթերի պահպանման և գիտատեխնիկական մշակման խնդիրներն այսօր զուգահեռվում են: Դա առավել քան կարևոր է, եթե նկատի ենք առնում, որ Արխիվային բաժնում պահպանվում են ձեռագրական արժեք ունեցող հնագույն վավերագրեր և պատմական ու գեղարվեստական եզակիություններ առանձնացող փաստաթղթեր: Դրանք ոչ միայն հայ, այլև միջազգային պատմամշակութային իրականության վավերացումներն են:

Ի՞նչ աշխատանքներ են կատարվել Արխիվային բաժնում 2009-2011 թթ. ընթացքում:

Կրճագույն ձեռքբերումներից եղավ բաժինն արխիվ-թանգարանային փորձ և կրթություն ստացած կադրերով համալրելը: Նախկին երեք աշխատակիցների փոխարեն՝ բաժնում այսօր աշխատում է տասներեք մասնագետ, որոնցից երեքը՝ ֆոնդապահ, հինգը՝ գիտաշխատողներ և չորսը՝ լաբորանտ: Կատարվող աշխատանքների բնույթը՝ անմշակ արխիվային ֆոնդերի գիտատեխնիկական մշակում, չհաշվառված ֆոնդերի հաշվառում, գրանցում և կնքում, արխիվային ֆոնդերի ամբողջական հաշվառում (չի կատարվել անցյալ դարի 70-ական թթ.-ից), որը ժամանակավորապես ընդհատվել է վերականգնողական և սանիտարահիգիենիկ խնդիրների լուծման, ընդհանուր ֆոնդից ախտահարված և վնասված փաստաթղթերի բացահայտման և մեկուսացման նպատակով: Նա-

խատեավում է բաժինը համալրել թանգարանային մենեջմենթի մասնագետներով և ինտենսիվ աշխատանքներ սկսել թանգարանային մուտքի ու սպասարկման մշակույթի կատարելագործման, գիտական ցուցադրությունների կազմակերպման ուղղությամբ՝ նկատի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ աշխատակիցների մի մասն ունի թանգարանային կրթություն, նոր շափանիշներ է թելադրելու նաև Մատենադարանի ցուցասրահների ապագա վերակառուցված ու վերակազմավորված համալիրը: Արդեն իսկ մշակվել է ցուցասրահներում արխիվային փաստաթղթերի ներկայացման հայեցակարգը, և ընթանում են դրա իրականացման աշխատանքները:

Նշանակալի են նաև ՀՀ ԿԳՆ Գիտության պետական կոմիտեի աջակցությամբ «Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերի գիտական հետազոտության, նորագույն մեթոդների ու տեխնոլոգիաների յուրացման և կիրառման ծրագրի» շրջանակում 2009 թ. դեկտեմբերից սկսված լայնածավալ աշխատանքների արդյունքները (ծրագրի ղեկավար՝ Ա. Խզմալյան): Ըստ էության՝ այս բնույթի հետազոտական աշխատանքներն աննախադեպ են Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերի անվտանգությունն ու պահպանման համակարգը կատարելագործելու առումով: Պայմանագրով հաստատված ժամկետներում և օրացուցային պլանի համաձայն՝ կատարվել են հետևյալ գիտահետազոտական ու տեխնիկական աշխատանքները.

– Աշխատանքի նախապատրաստում և բաժանում խմբի անդամների միջև:

– Հնագույն ֆոնդի՝ Կաթողիկոսական դիվանի վերականգման և բուժման ենթակա վավերագրերի բացահայտում և մեկուսացում ընդհանուր ֆոնդից: Այս նպատակով ուսումնասիրվել են ավելի քան 46.000 արխիվային փաստաթղթեր, որոնցից առանձնացվել է շուրջ 10.000 փաստաթուղթ:

– Բուժման և նորոգման նպատակով մեկուսացված փաստաթղթերի համար կազմվել են պատվիրաթղթեր, որոնցում մանրամասն նկարագրվել են վնասվածքների բնույթը և փաստաթղթի տվյալները: Վնասվածքներն ամրագրելու նպատակով վերականգման հանձնված բոլոր վավերագրերը լուսանկարահանվել են:

– Ծրագրի ողջ ընթացքում շարունակվել են վնասված փաստաթղթերի վերականգնողական աշխատանքները: Միայն 2010 թ. վերականգվել և բուժվել են 176 վավերագրեր ու գործեր, վերականգվել ավելի քան 5000 արխիվային փաստաթուղթ:

– Զուգահեռաբար կատարվել են հրատապ վերականգման ենթակա արխիվային ֆոնդերի ուսումնասիրման և բացահայտման աշխատանքները:

– Առաջին անգամ ծրագրի շրջանակում Մատենադարանում սկիզբ են առել արխիվային փաստաթղթերի թվայնացման աշխատանքները: Թվայնացվել և համակարգչային դասակարգման է ենթարկվել 10000 արխիվային փաստաթուղթ՝ շուրջ 64500 կադր:

– Արխիվային փաստաթղթերի պահպանման նորագույն մեթոդներին և տեխնոլոգիաներին ծանոթանալու նպատակով, Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանի հրավերով, ծրագրի ղեկավարը եղել է գրադարանի թվայնացման, վերականգման, հայկական ձեռագրերի պահպանման բաժիններում: Վերապատրաստման ընթացքում հաստատվել են մասնագիտական կապեր գրադարանի առաջատար աշխատակիցների հետ (Բրունո Սանյա, Ֆլորան Բրակոն, Ժակ Սիկր, Միքայել Նշանյան), ձեռք է բերվել մշտական համագործակցության նախնական պայմանավորվածություն հատկապես այն ոլորտներում, որոնք զարգացած չեն Հայաստանում (օր.՝ վնասված կնիքների վերականգման ոլորտը): 2011 թ. օգոստոսին Հալլեի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի և «Մեսրոպ» հայագիտական կենտրոնի հրավերով, ինչպես նաև ՀՀ ԿԳՆ Գիտության պետական կոմիտեի աջակցությամբ ծրագրի ղեկավարը եղել է Գերմանիայում այցելելով Բեռլինի պետական գրադարան («Staatsbibliothek zu Berlin»): Տեղի են ունեցել հանդիպումներ արևելագիտության բաժնի ռեֆերենտ Մելինե Փեհլիվանյանի և գրադարանի տնօրեն Բարբարա Շնայդեր-Կեմպֆի հետ: Կազմակերպվել է այց գրադարանի պահոցներ, վերականգնողական բաժին, ներկայացվել են ընթերցասրահների համակարգն ու սպասարկման եղանակները, գրադարանի նորակառույց մասնաշենքը: Կազմակերպվել է այց Պրուսական գաղտնի արխիվ («Geheims Staatsarchiv»), նաև՝ հանդիպում փոխտնօրեն, դոկտոր Ինգեբորգ Շնեյլինգ-Ռայնիքի հետ: Հանդիպման ընթացքում քննարկվել են արխիվային գործի արդիականացման մի շարք խնդիրներ: Փոխտնօրենը ցանկություն է հայտնել սերտացնելու արխիվի և Մատենադարանի Արխիվային բաժնի մասնագիտական առնչությունները, պայմաններ ստեղծելու փորձի փոխանակման համար: Ներկայացվել են արխիվային փաստաթղթերի պահպանման, գիտատեխնիկական մշակման և սպասարկման սկզբունքները: Հատուկ այց է կազմակերպվել արխիվապահոցներ: Ղեկավարը եղել է նաև Պոտսդամի մասնագիտական բարձրագույն ուսումնական հաստատության Տեղեկություն գիտությունների և փաստաթղթավորման ինստիտուտում: Տեղի է ունեցել հանդիպում ինստիտուտի ուսումնական ծրագրերի բաժնի վարիչ դոկտոր Կարին Շվարցի հետ: Քննարկվել են արդի արխիվագիտության մի շարք խնդիրներ, ծրագրեր, ներկայացվել է ուսումնական համակարգը, թվայնացման բաժինը, բուհը: Դոկտոր Շվարցը պատրաստակամություն է հայտնել համագործակցելու տարբեր ուսումնական ծրագրերի շրջանակում: Այս ամենի հիման վրա մշակվում է վերապատրաստական ծրագիր՝ գերմանացի և հայ երիտասարդ արխիվագետների մասնակցությամբ: Ծրագիրը նախատեսվում է իրականացնել Մատենադարանի ապագա կրթական կենտրոնում:

Գիտության պետական կոմիտեի աջակցությամբ ձեռք են բերվել նաև առաջնակարգ վերականգնողական գործիքներ ու նյութեր:

Արխիվային ֆոնդերի ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է, որ Մատենադարանի հնագույն և ամենաարժեքավոր ֆոնդի Կաթողիկոսական դիվանի փաստաթղթերն ունեն թղթե կրիչով փաստաթղթերին հատուկ բոլոր հիվանդություններն ու վնասվածքները: Բացահայտվել են՝

ա) գերխոնավ (բարձր հարաբերական խոնավությունը հատկանշվող), կենսաբանական վնասատուներով վարակված,

բ) բամբակակալած,

գ) կրիչի (թղթի) և տեքստի վնասվածքներ ունեցող,

դ) փոշոտված փաստաթղթեր:

Ըստ այդմ վերոհիշյալ ֆիզիկաքիմիական վնասվածքները չեզոքացնելու նպատակով իրականացվել են հետևյալ վերականգնողական աշխատանքները.

– վերականգման հանձնվող բոլոր վավերագրերը ախտահանվել են ախտահանման խցիկում,

– կանխվել է թանաքների թթվային կոռոզիան, բարձր թթվայնությունը չեզոքացվել է կալցիումի կարբոնատով,

– ամրացվել են թանաքներն ու ներկերը, կանխվել է տեքստերի ցայտու-նությունն նվազումը,

– կանխվել են բնական ծագում ունեցող սնկերի և բակտերիաների գոյացումն ու տարածումը,

– վերականգնողական ոլորտի պահանջներին համապատասխանող պոլիմերային նյութերի միջոցով կանխվել է թղթերի ծերացումը,

– հեռացվել և մաքրվել են հիմքի լաքաները, մեխանիկական աղտոտվածությունները, հին նորոգումների բացասական հետևանքները (կոնդեսատորային թղթերի հետևանքով առաջացած ձևախախտումներ և այլն),

– ծրագրի շրջանակում ձեռք բերված ճապոնական թղթերով նորոգվել են պատվածքներն ու վնասվածքները,

– նորոգված բոլոր փաստաթղթերը հարթեցվել են մամլիչի տակ,

– նորոգումից հետո բոլոր փաստաթղթերը զետեղվել են նոր ծրարներում կանխելու համար կրկին ախտահարվելու հավանականությունը:

Հետազոտության ընթացքում բացահայտվել են այնպիսի արխիվային փաստաթղթեր, որոնք ունեցել են վերոհիշյալ բոլոր վնասվածքներն ու հիվանդությունները: Վատթար է եղել դրանց ֆիզիկական վիճակը, որ հետևանք է նաև քիմիական փոխազդեցությունների, նախկինում անկայուն ջերմախոնավային պայմանակարգի, ժամանակի վերականգնողական մեթոդների և զարգացման մակարդակի:

Այսպիսով ծրագրի առաջին փուլի իրականացման արդյունքում գալիս ենք հետևյալ եզրակացության.

1. Մատենադարանում պահպանվող բացառիկ արխիվային ֆոնդերը կարիք ունեն ամբողջական ախտագերծման: Հրատապ նորոգման կարիք ունեն մեծադիր նյութերը (հրովարտակներ, կոնդակներ, հրամանագրեր), որոնք

պահպանվել են մեծ խմբաքանակներով, ունեն բազում ձևախախտումներ, տեքստերի ցայտունության նվազում և հիմքի մաշվածություն: Անհրաժեշտ է կատարել նաև նշված վավերագրերի մեկական ծրարավորում:

2. Նախկինում չեզոք կրիչների բացակայության պատճառով բոլոր տուփերը, ծրարները և թղթապանակները պատրաստվել են խիստ թթվային նյութերից: Կոնսերվացման գիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ դրանք վտանգում են արխիվային փաստաթղթերը: Անհրաժեշտ է կատարել մեծածավալ աշխատանքներ բոլոր տուփերը և թղթապանակները չեզոք նյութերից պատրաստված տուփերով ու թղթապանակներով փոխարինելու ուղղությունամբ:

3. Թթվակերուծության դեմ պայքարի նոր՝ ֆիթինաթթվի մեթոդը, լուրջ արդյունքներ է տալիս թթվային կոռոզիան չեզոքացնելու գործում:

4. Պատկերագարդ վավերագրերի պիգմենտների և ներկերի վիճակի հետազոտությունն առավել արդյունավետ է բարձր խտություն ունեցող մանրադիտակի, իսկ դրանց նորոգումը՝ նոր սոսնձային բաղադրանյութերի կիրառման դեպքում:

5. Վնասված վավերագրերի նորոգումը ճապոնական թղթերով հնարավորություն է տալիս պահպանել փաստաթղթի նախնական տեսքը:

6. Կազմերի լիարժեք նորոգումն անհնար է առանց չեզոք ստվարաթղթերի և նորագույն գործիքների:

7. Վերականգնողական աշխատանքների նախնական փուլի (ախտահանում, սնկաբանական քննություն և այլն) համար անհրաժեշտ են հատուկ նյութեր և տեստային պարագաներ:

8. Ծրագրի շարունակության դեպքում անհրաժեշտ է ձևավորել կենսաբանական հետազոտությունների սենյակ կամ կենտրոն՝ լիարժեք դարձնելու փաստաթղթերի գիտական հետազոտությունն ու պահպանման համակարգը:

2011 թ. կարևորագույն ձեռքբերումներից եղավ նաև «Հիշողության կերպարանքները. ձեռագիր և տպագիր ժառանգության պահպանման ու վերականգման նորագույն տեխնոլոգիաները» միջազգային սեմինարը, որ աննախադեպ էր մեզանում իր բովանդակային ընդգրկմամբ ու ծավալներով (16 երկիր): Սեմինարը նվիրվել է հայ գրատպության 500-ամյակին և ընդգրկել ԱՊՀ, Բալթյան երկրների, Վրաստանի, Եվրոպական մի շարք երկրների առաջատար արխիվային, գրադարանային և թանգարանային հաստատությունների, վերականգնողական կենտրոնների լավագույն մասնագետների (նախագծի ղեկավար՝ Արա Խզմալյան): Սեմինարը տվեց երիտասարդ մասնագետների կատարելագործման, փորձի և մասնագիտական գիտելիքների փոխանակման հնարավորություն: Քննարկվեցին մասնագիտական հիմնախնդիրներն ու դրանց հաղթահարման եղանակները, պահպանման և վերականգման գործում մասնակից երկրների ձեռքբերումները: Տեսական բնույթից բացի՝ սեմինարն ունեցավ

ընդգծված գործնական նպատակներ. կազմակերպվեցին վարպետության դասեր, առանձին թեմաներին նվիրված կլոր սեղաններ, հաղորդումներ, մշակութային ծրագրեր:

Սեմինարը մեկ անգամ ևս ապացուցեց մասնագիտական շփումների անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը: Երեք աշխատանքային օրերի ընթացքում զուգահեռաբար երեք բաժանմունքներում (1-ին բաժանմունք՝ վերականգնողներ, 2-րդ բաժանմունք՝ ֆոնդապահներ, 3-րդ բաժանմունք՝ բարձր տեխնոլոգիաների մասնագետներ) տեղի ունեցան պահպանման և վերականգման խնդիրներն արծարծող դասախոսություններ՝ թեմատիկ լայն ընդգրկմամբ («Ուկրաինայի հնագիտական մետաքսի պահպանության և ուսումնասիրման խնդիրները», «Վերականգնման ենթակա փաստաթղթերի ընտրության սխեմաները», «Փաստաթղթերի թվայնացման կառավարումը որպես արխիվային տեխնոլոգիա», «Միջնադարյան թանաքների չեզոքացման գործնական հիմունքները», «Հին կնիքների վերականգնման պատմական և տեխնոլոգիական մոտեցումները», «Լուսային անվտանգությունը և վավերագրերի տեքստերի պահպանվածությունը արխիվային տարբեր աշխատանքներ կատարելիս», «Ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաները և դրանց ազդեցությունը արխիվների զարգացման վրա», «Ռուսաստանի պետական գրադարանում պահվող երկու հայկական ձեռագրերի վերականգնման մասին», «Տպագիր և ձեռագիր վավերագրերի ճշգրիտ նկարագրություն», «Գիտատեխնիկական փաստաթղթավորման ուսուսական պետական արխիվի փորձը արխիվային փաստաթղթերի թվայնացման գործում», «Ժամանակակից սարքավորումներով աշխատելու եղանակները» և այլն): Սեմինարներն ու վարպետության դասերը վարել են միջազգային ճանաչում ունեցող մասնագետներ:

Մեծ է եղել նաև ներքին լսարանը (Մատենադարանի աշխատակիցներից բացի՝ միայն Ազգային արխիվից սեմինարին մասնակցել է 72 մասնագետ): Գասախոսություններին և վարպետության դասերին ներկա են եղել Երևանի գրեթե բոլոր այն կառույցների աշխատակիցները, ուր պահպանվում է տպագիր կամ ձեռագիր ժառանգություն: Սա փայլուն հնարավորություն ստեղծեց նաև մեզանում առկա մասնագիտական անշրպետը չեզոքացնելու և ոլորտը ճանաչելու համար:

Սեմինարը տեղի է ունեցել ՀՀ Մշակույթի նախարարության և Հումանիտար համագործակցության միջպետական հիմնադրամի աջակցությամբ, նաև Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Արխիվի և Հայաստանի Ազգային արխիվի համագործակցությամբ: Նախատեսվում է սեմինարը դարձնել ամենամյա՝ նկատի ունենալով նաև մասնակից հաստատությունների շնորհակալական և երաշխավորական նամակները: «Շնորհակալ ենք սեմինարը փայլուն կազմակերպելու, բարեկամական ընդունելության, տարբեր պետությունների մասնագետների ջանքերը միավորելու հնարավորության համար, ջանքեր, որ ուղղված են համաշխարհային նշանակության ձեռագիր և տպագիր ժառանգության պահ-

պանմանն ու վերականգմանը: Համարում ենք, որ սեմինարն ունեցավ բարձր պրոֆեսիոնալ մակարդակ: Նշանակալից ներդրում եղավ հատկապես վերականգնողական աշխատանքների զարգացման ոլորտում: ...Գործնական աշխատանքների ընթացքում բոլոր մասնակիցները հարստացան նոր գիտելիքներով, ամենակարևորն այն է, որ նրանք անգնահատելի փորձ ձեռք բերեցին վերականգման բացառիկ մեթոդների ոլորտում, որ կարևոր է հատկապես ինստիտուտի սկսնակ վերականգնողների համար» (ստորագրված՝ Տոմսկի պետական համալսարանի Գիտական գրադարանի տնօրեն Ե.Ն.Սինտին, Փաստաթղթերի կոնսերվացման և վերականգման տարածաշրջանային կենտրոնի տնօրեն Օ. Վ. Մաներնովա):

«Այս գիտագործնական նախաձեռնությունն ուղղված է պատմական վավերագրերի պահպանման ու վերականգման նորագույն տեխնոլոգիաների ներդրման աշխատանքների զարգացմանը թանգարանային և արխիվային կազմակերպությունների, գրադարանների գործունեության մեջ: Սեմինարի ընթացքում քննարկվել են ազգային առաջատար տեղեկատվական կազմակերպություններում այդ աշխատանքների ներկա վիճակի ու հեռանկարների կարևորագույն խնդիրները: Հարկ է նշել սեմինարի բավական լավ կազմակերպվածությունը, ինչը հնարավորություն տվեց հրավիրված գիտնականներին ու մասնագետներին ամբողջապես կենտրոնանալու միջազգային սեմինարի աշխատանքների վրա» (ստորագրված է՝ Գիտատեխնիկական փաստաթղթավորման ռուսական պետական արխիվի Մեքենայացված արխիվային տեխնոլոգիաների բաժնի վարիչ Գ. Ջալաև):

Աշխատանքների ողջ ընթացքում շարունակվել է արխիվային փաստաթղթերի ու ֆոնդերի համալրման աշխատանքը: Արժեքավոր համալրումներից եղան Համագասպ և Վիկտոր Համբարձումյանների արխիվային ֆոնդերը, Ադանայի Հայոց առաջնորդարանի վարչական-հոգևոր մարմինների գործունեությանն առնչվող վավերագրերի հավաքածուն, Արշակ Չոպանյանի, Եղիշե Չարենցի, Շիրվանզադեի, Նաիրի Ջարյանի ինքնագիր նամակներն ու բանաստեղծությունները, XVIII-XIX դդ. ճապոնական փորագրանկարների ալբոմը, Շավարշ Նարզունու արխիվային փաստաթղթերը և այլն:

Կատարված աշխատանքներն անշուշտ նպաստում են Արխիվային գործիչների միջազգային բարոյական կողեքսի գրույթների իրականացմանը, արխիվային տեղեկատվության հասանելիությանը, Մատենադարանի արխիվային հավաքածուի հանրահոշակմանն ու միջազգայնացմանը, որ առավել լիարժեք է լինելու հրատարակչական ծրագրերի իրականացման արդյունքում (արխիվային ֆոնդերի ուղեցույցի, առաձնապես արժեքավոր և հազվագյուտ փաստաթղթերի ալբոմի, սեմինարի զեկուցումների ժողովածուի հրատարակում և այլն):

